

Готра В.В., Рушак М.Ю.

АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті досліджено тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств Закарпатської області. Проаналізовано основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств за 2006-2012 рр., в тому числі у розрізі районів Закарпатської області та індикатори основних складових ресурсного потенціалу фермерських господарств Закарпаття.

Ключові слова: сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, ресурсний потенціал, виробники сільськогосподарської продукції, господарства населення, господарства населення, реформовані сільськогосподарські утворення, сільськогосподарські угіддя.

ВСТУП

Перехід до ринкової економіки в Україні призвів до докорінних змін у функціонуванні агропромислового комплексу. Період аграрних реформ характеризується спадом виробництва, руйнуванням виробничого потенціалу, спадом життєвого рівня сільського населення практично у всіх регіонах держави. Проведення земельної реформи та реорганізація сільськогосподарських підприємств, паювання і поділ землі забезпечили ліквідацію державної монополії на землю, перетворення сільгоспвиробників – агропідприємств, фермерських та господарств населення – в юридично незалежні від держави суб'єкти господарювання.

Україна володіє земельними ресурсами, що є одними з кращих у світі за природною родючістю. Однак суб'єкти господарювання аграрної сфери знаходяться сьогодні в кризовому фінансовому стані, не отримують належної підтримки з боку держави, втрачаючи при цьому дедалі більше можливостей для відтворення складових ресурсного потенціалу. Про це свідчить майже повне припинення відновлення родючості ґрунту; фізична та моральна зношеність основних засобів та низькі темпи їх оновлення; відсутність фінансової бази та мотивації до зайнятості в сільському господарстві, уповільнення впровадження новітніх технологій та інноваційних розробок в аграрній сфері тощо.

Комплексному теоретико-практичному дослідженню проблем формування і ефективного використання ресурсного потенціалу аграрної сфери регіону, його складових – земельних, матеріальних і трудових ресурсів присвячені наукові праці українських вчених В. Г. Андрійчука, В.А.Бортника, М.В. Гладія, А.Ю. Дзямко, В.С. Дієсперова, М.І. Долішнього, М.М.Жибака, В.К. Збарського,

В.І. Копитка, М.А. Лендела, В. І. Мацибори, Г.М. Підлісецького, В.В. Россохи, П.Т. Саблука, В.М. Трегобчука, А. А. Чалого, В.М. Якубів та низки інших. Однак слід зазначити, що незважаючи на значний науковий доробок з цих питань, дослідженнями не охоплено всього спектру особливостей відтворення аграрного ресурсного потенціалу на регіональному рівні.

Формування ресурсного потенціалу аграрної сфери в цілому та його окремих складових є надзвичайно актуальним питанням як у науковому, так і в практичному значенні. Розв'язання важливих завдань функціонування національного АПК як однієї з складових соціально-економічного розвитку суспільства передбачає особливі підходи, оскільки мова йде передусім про виробництво продовольства та аграрної сировини, а також забезпечення продовольчої безпеки, що вимагає раціонального використання ресурсів.

В процесі дослідження використовувалися діалектичні методи пізнання явищ і процесів, аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення.

Метою статті є дослідження сучасного стану використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств Закарпатської області.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У результаті здійсненої аграрної та її основної складової – земельної реформи та реорганізації у сфері сільськогосподарського виробництва на 1 січня 2012 р. у Закарпатській області функціонувало 1698 сільськогосподарських підприємств, з яких 1539 фермерських господарств, з чисельністю працюючих – 1850 осіб. На них припадає 2,6 % сільськогосподарських угідь. Кількість господарств населення становила 244,5 тис., а кількість власників землі в колективних та індивідуальних садах і городах дорівнювала 53,8 тис. осіб [9, с. 96].

Сільськогосподарське підприємство – це самостійний статутний об'єкт, який має право юридичної особи та здійснює виробничу діяльність у галузі сільського господарства з метою одержання

© Готра Вікторія Вікторівна, к. е. н., доцент кафедри економіки підприємства, ДВНЗ "Ужгородський національний університет", тел. (050)628-01-71, e-mail: otovchitc@rambler.ru

Рушак Михайло Юрійович, д.е.н., професор, професор кафедри фінансів, ДВНЗ "Ужгородський національний університет"

відповідного прибутку (доходу) [9, с. 93]. Господарства населення являють собою домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії віднесені також фізичні особи-

підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства.

Отже, за два останніх роки показники кількості виробників сільськогосподарської продукції істотно знизилися (табл. 1).

Таблиця 1 Кількість виробників сільськогосподарської продукції в Закарпатській області*

Виробники сільськогосподарської продукції	1991	1996	2001	2006	2009	2010	2011	2012
Сільськогосподарські підприємства, од.	444	1463	1803	1621	1807	1771	1756	1698
з них фермерські господарства	-	1054	1459	1447	1652	1616	1606	1539
Господарства населення, тис.	258,9	298,7	294,9	295,8	238,2	244,4	244,4	244,5
Власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах, тис. осіб	25,8	65,5	66,9	63,8	55,1	54,5	53,7	53,8

*Джерело: [9, с. 96].

За період 2011-2012 рр. на 58 од. зменшилася кількість реформованих сільськогосподарських утворень та на 67 фермерських господарств. Практично стабільною є кількість господарств населення. Слід додати, що не справдилися прогнози владних і управлінських структур щодо можливості зростання в перспективі фермерських утворень в процесі поглибленого реформування аграрної сфери області. Очевидно, така ситуація є наслідком послабленої уваги держави до розгортання фермерського господарювання в регіонах.

У 2012р. найбільша кількість сільськогосподарських підприємств була зосереджена в

Берегівському (37), Ужгородському (36), Мукачівському (36), та Виноградівському (15) районах, які входять до низинної зони Закарпатської області, що є закономірним, оскільки тут найкращі природнокліматичні умови для ведення сільського господарства. Найменша кількість таких підприємств знаходиться в районах – Воловецький, Міжгірський, Великоберезнянський та Перечинський, що належать до гірської зони області, де умови важко назвати сприятливими для ведення сільського господарства (табл. 2).

Таблиця 2 Кількість виробників сільськогосподарської продукції по районах Закарпатської області за період 2006-2010 рр. [6, с. 17]

	Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств), од.					Господарства населення, тис.				
	2006	2008	2009	2010	2012	2006	2008	2009	2010	2012
По області	299	156	155	150	158	298,2	238,2	244,4	244,4	249,0
Берегівський	57	28	35	32	37	18,4	17,6	18,2	17,6	18,2
Великоберезнянський	2	1	1	2	3	6,6	6,4	6,3	6,3	6,6
Виноградівський	30	18	16	15	15	23,3	22,3	23,3	23,3	23,6
Воловецький	2		1		1	5,8	5,5	5,7	5,7	5,8
Іршавський	24	12	12	10	7	26,4	25,6	26,6	26,6	26,7
Міжгірський	6			1	3	13,8	13,5	13,9	13,9	14,6
Мукачівський	41	37	30	35	36	25,8	25,6	25,7	25,7	27,4
Перечинський	3	2	2	2	2	7,5	7,1	7,5	7,5	7,5
Рахівський	13	6	6	6	4	18,9	18,9	19,2	19,1	19,1
Свалявський	3	5	4	4	3	9,8	10,0	10,1	10,1	10,2
Тячівський	23	7	4	4	3	39,1	39,1	40,0	40,4	40,7
Ужгородський	56	30	34	29	36	20,8	19,6	20,1	20,2	20,3
Хустський	43	10	10	10	8	27,7	27,0	27,8	28,0	28,3

Серед сільськогосподарських підприємств області більшу частку займають недержавні підприємства, кількість яких з року в рік змінюється то в сторону збільшення, то зменшення; станом на 1 січня 2012 р. їх

частка становила 99% до загальної кількості підприємств. Частка державних сільськогосподарських підприємств з 2001 р. має тенденцію до зменшення і на 1 січня 2012 р. становить менше 1% до загальної кількості. Станом на 1

січня 2012 р. кількість фермерських господарств становила 1539 од., що на 67 од. менше, ніж у 2011 р. (табл. 3).

Таблиця 3 Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Закарпатській області за період 2001-2011рр. [9, с.104]
(на 1 січня відповідного року; од.)

	2001	2006	2009	2010	2011	2012
Сільськогосподарські підприємства	1803	1621	1807	1771	1756	1698
у тому числі:						
державні	40	16	15	15	15	7
недержавні	1763	1605	1792	1756	1741	1691
з них:						
господарські товариства	164	95	103	103	99	102
кооперативи	30	4	7	7	6	7
Підсобні та інші сільськогосподарські підприємства (колективні, міжгосподарські, підсобні господарства, інші несільськогосподарські підприємства, установи та інші)	96	47	12	12	13	18
Приватні(приватно-орендні) підприємства	14	12	18	18	17	25
Фермерські господарства	1459	1447	1652	1616	1606	1539

Основну частку сільськогосподарських підприємств становлять недержавні підприємства (табл. 3), з яких найбільша кількість у фермерському господарюванні. Розподіл сільськогосподарських угідь області за користувачами за період 2007-2013 рр. подано в табл. 4.

Найбільша кількість сільськогосподарських угідь (табл. 4), в тому числі ріллі, знаходиться у господарствах населення (у 2013 р. 80,0% та 82% відповідно від

загальної кількості сільськогосподарських угідь області). У сільськогосподарських підприємствах, без врахування фермерських господарств, частка угідь та ріллі, що використовувались ними у 2013 р., становила 9,1% та 14% відповідно від загальної кількості сільськогосподарських угідь області. На фермерські господарства припадає 2,5% сільськогосподарських угідь та 5,3% ріллі.

Таблиця 4 Розподіл сільськогосподарських угідь області за користувачами Закарпатської області за період 2007-2013 рр. [6, с.14]

(на 1 січня відповідного року; тис. га)

	2007	2008	2009	2010	2011	2013
Сільськогосподарські угіддя, всього						
Усі категорії господарств	453,5	453,2	453,2	452,6	452,0	451,6
Сільськогосподарські підприємства	60,7	59,0	58,2	55,7	52,8	41,4
з них фермерські господарства	11,6	12,2	12,2	12,0	12,3	11,7
Господарства населення	349,8	351,5	350,0	350,8	352,7	359,9
Землі інших категорій	43,0	42,7	45,0	46,1	46,5	50,3
З них рілля						
Усі категорії господарств	200,5	200,4	200,6	200,2	199,9	199,8
Сільськогосподарські підприємства	38,2	36,9	36,8	35,7	34,0	28,4
з них фермерські господарства	9,8	9,9	10,1	10,0	10,1	10,6
Господарства населення	157,4	159,1	158,8	158,9	160,1	164,5
Землі інших категорій	4,9	4,4	5,0	5,6	5,8	6,9

Несприятливою для ведення сільського господарства є ситуація, що склалась на сільськогосподарських та фермерських підприємствах Закарпатської області за період 2009-2012 рр. (табл.4), де помітною є тенденція до зменшення кількості сільськогосподарських підприємств. Причиною цього є незадовільний фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств, які сьогодні намагаються в умовах ринку вижити. Основні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Закарпатської області за період 2006-2012 рр. подані у табл. 5.

Кількість збиткових сільськогосподарських підприємств у 2012 р. (табл. 5) зменшилась на 22% порівняно з 2008 р. і становила 47,2% до загальної кількості підприємств. З 2008 р. фінансово-господарська діяльність підприємств почала ставати збитковою. В 2010 р. рівень збитковості сільськогосподарських підприємств Закарпатської області становив -11,7% і досяг свого максимального значення за весь аналізований період, а у 2012 році рівень збитковості скоротився у 3,4 рази по відношенню до 2010 року і склав -0,4%.

Таблиця 5 Основні фінансово-економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств у Закарпатській області за період 2006-2012 рр. [9, с. 97]

	2006	2007	2008	2009	2010	2012
Кількість сільськогосподарських підприємств, од	101	64	67	68	59	55
<i>Збиткові підприємства</i>						
Кількість, од.	19	30	35	33	27	26
Питома вага в загальній кількості, %	18,8	46,9	52,2	48,5	45,8	47,3
Фінансовий результат від сільськогосподарської діяльності, прибуток, збиток (-), млн. грн.	6,5	1,3	-2,7	-13,2	-10,4	-0,6
Рівень рентабельності, збитковості (-) фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, %	9,2	2,3	-3,7	-10,9	-11,7	-0,4
Рівень рентабельності, збитковості(-) реалізації, %						
Продукції сільського господарства	-4,0	1,2	-4,5	-11,1	-13,3	6,3
Продукції рослинництва	3,2	16,2	0,2	4,5	-11,3	13,1
Продукції тваринництва	-13,3	-19,9	-9,4	-24,1	-15,7	-2,7

Кардинально різною є ситуація щодо реалізації продукції рослинництва та тваринництва. Так, якщо реалізація першої була збитковою лише у 2010 р., то реалізація продукції тваринництва є збитковою за весь аналізований період.

Стосовно основних економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств по

районах Закарпатської області, то слід відмітити, що в 2010 фінансово-господарська діяльність сільськогосподарських підприємств була рентабельною лише у Виноградівському районі, а у 2012 році діяльність у всіх районах області була збитковою (табл. 6).

Таблиця 6 Основні економічні показники діяльності сільськогосподарських підприємств у розрізі районів Закарпатської області [9, с. 96-97]

Райони	Кількість сільськогосподарських підприємств, од				Фінансовий результат від сільськогосподарської діяльності, прибуток, збиток (-), тис. грн.		Рівень рентабельності, збитковості (-) фінансово-господарської діяльності, відсотків	
	усього		з них збиткових		2010	2012	2010	2012
	2010	2012	2010	2012				
По області	59	55	27	26	-10448,2	-10657,7	-11,7	-0,4
Берегівський	11	15	5	9	-5383,7	-1912,3	-23,4	0,3
Великобerezнянський	—	... ¹	—	... ¹	—	... ¹	—	... ¹
Виноградівський	8	8	3	3	717,3	-470,3	9,3	24,3
Воловецький	—	—	—	—	—	—	—	—
Іршавський	4	—	3	—	-436,8	—	-58,1	—
Міжгірський	—	—	—	—	—	—	—	—
Мукачівський	17	11	10	6	-3951,4	-4269,1	-15,0	-9,8
Перечинський	—	—	—	—	—	—	—	—
Рахівський	—	—	—	—	—	—	—	—
Свалявський	... ¹	... ¹	... ¹	—	... ¹	—	... ¹	—
Тячівський	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹
Ужгородський	12	17	6	7	-2075,3	-3962,4	-8,9	3,9
Хустський	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹	... ¹

¹ Інформація конфіденційна відповідно до Закону України "Про державну статистику"

Основними причинами такого незадовільного стану є фінансово-економічна криза 2008-2009 рр., нерациональне використання ресурсів у сфері сільського господарства а також недостатність державної підтримки і бюджетного фінансування цієї галузі.

Перед підприємствами гостро стоїть проблема нагромадження власного капіталу та залучення його ззовні для оновлення матеріально-технічної бази. Невирішеними є проблеми залучення довгострокових позичок у комерційних банків, отримання їх за пільговими ставками або з

відстрочкою платежу, налагодження системи страхування сільськогосподарської діяльності тощо.

Технічне забезпечення сільського господарства Закарпатської області на низькому рівні, технологічні операції виконуються технічними засобами, які зношені на 80-90 %, що призводить до деіндустріалізації та переходу до ручної праці. Застаріла техніка, що також потребує значного фінансування для підтримання її в робочому стані, безперечно, теж впливає на якість виконуваних робіт. Так, більшість сільськогосподарських підприємств не можуть ефективно виконувати роботу, що

призводить до втрат значних обсягів врожаю. Кількість списаної техніки більш як у десять разів перевищує кількість придбаної [2, с. 13]. Своєчасне і постійне ресурсне забезпечення є важливою умовою стабільного розвитку сільського господарства в області.

В сучасних умовах господарювання доцільним є створення не тільки сільськогосподарськими підприємствами, але й фермерськими та особистими селянськими господарствами кооперативів з переробки, зберігання та збуту продукції, матеріально-технічного і технологічного обслуговування виробництва. На місцях розрізаних видів аграрної і промислової діяльності на селі має прийти система інтегрального агропромислового виробництва продовольчих товарів, яка сприятиме багатопрофільному розвитку села, дозволить відкрити нові робочі місця, підвищити життєвий рівень сільського населення та активніше вирішувати соціальні проблеми.

Пропонується створювати на державних і кооперативних засадах машино-технологічні станції та обслуговуючі кооперативи, запровадити лізингові форми взаємовідносин, які будуть вигідні, насамперед для сільськогосподарського товаровиробника.

Актуальною сьогодні є необхідність поширення досвіду окремих господарств Закарпатської області щодо кооперування, тобто обміну технікою чи купівлі послуг технічного виконання сільськогосподарських робіт. В основі такого кооперування лежать два основні принципи: територіальної близькості та різноманітності техніки.

Особливу увагу слід приділити розвитку фермерських господарств області, які вже довели свою ефективність в усіх високорозвинутих країнах світу і могли б поліпшити ситуацію в сільському господарстві як України в цілому, так і області зокрема.

Фермерське господарство являє собою форму підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою і реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих ним для ведення фермерського господарства [9, с. 97].

І хоча фермерським господарствам Закарпаття вкрай бракує суттєвої підтримки як з боку держави, так і з боку інших недержавних структур (комерційних банків, кредитних спілок, фондів розвитку та підтримки, лізингодавців тощо) [1, с. 63]. Головними перевагами фермерської форми організації виробництва перед іншими є: її відповідність закономірностям сільськогосподарської праці; вища мобільність і динамічність; справедливість у компенсації трудових затрат; фермерське господарство є консолідуючим чинником української сім'ї на селі. Фермери – найбільш реальні учасники кооперації аграрного виробництва стосовно створення селянами та суб'єктами господарювання обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій, а також щодо збереження цілісності

господарського використання землі та майна, що можливо здійснити шляхом виробничої кооперації сільськогосподарських підприємств та фермерів. Фермерське господарство має притаманні лише йому особливості: поєднання в одній особі власника, керівника і працівника, завдяки чому досягаються прямий зв'язок працівника із засобами виробництва й реалізації продукції; фермер особисто здійснює управління своїм господарством, інвестуючи власні і залучені кошти у бізнес; трудова активність фермера ґрунтується на власному інтересі; організаційна структура фермерського господарства найбільш повно використовує специфіку сільського життя, зокрема єдність побутової, виробничої та культурної сфер життєдіяльності.

Останнім часом хоч і стало можливим на законних підставах інвестувати іноземний капітал [4, 5, 3], але сучасний інноваційно-інвестиційний клімат на Закарпатті західними інвестиційними інститутами оцінюється менш сприятливим порівняно з країнами ближнього зарубіжжя. Ринок інвестицій, особливо іноземних, негативно реагує на всі внутрішньополітичні коливання в Україні. Це помітно і стосовно фермерських господарств. Ступінь ризику вкладень у ці господарства надто великий. Тому необхідно акцентувати увагу на тому, що треба зробити на регіональному рівні з метою залучення іноземних інвестицій і кредитів у розвиток фермерства [7, с. 63].

Фермерське господарювання має свої певні переваги порівняно з господарствами населення [8, с. 139]. Вони полягають, у можливостях використання більших розмірів земельних ділянок, у застосуванні комплексної механізації, ширшого залучення трудового потенціалу села, тобто більш повного задіяння основних складових ресурсного потенціалу аграрної сфери, що приведе до його більш ефективного використання, і на цій основі виробництва необхідної кількості конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції. Показники діяльності фермерських господарств відображає табл. 7.

Аналіз показників діяльності фермерських господарств (табл. 7) свідчить про певні негативні тенденції щодо їх функціонування, однак фермерські господарства області могли б поліпшити розвиток аграрної сфери Закарпатської області за рахунок застосування комплексної механізації, більш ефективного використання трудового потенціалу села та інших складових аграрного ресурсного потенціалу.

ВИСНОВКИ

Сьогодні необхідним є здійснення таких організаційно-економічних змін у діяльності аграрних підприємств та процесах формування і використання ресурсів, які б сприяли забезпеченню продовольчої безпеки держави, розвитку сільських територій та досягненню цілей діяльності усіх суб'єктів господарювання аграрної сфери.

Таблиця 7 Показники основних складових ресурсного потенціалу фермерських господарств Закарпатської області за період 1992-2012рр.*

(на 1 січня відповідного року)

	1992	2000	2009	2010	2011	2012
Кількість фермерських господарств, од.	135	1400	1652	1616	1606	1537
Площа наданих їм сільськогосподарських угідь, га	420	6137	13315	13314	13833	11685
Припадає сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство, га	3,1	4,4	8,1	8,2	8,6	7,6
Питома вага сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам, у загальній площі по області, %	0,1	1,4	2,9	2,9	3,1	2,6
Чисельність працюючих у фермерських господарствах, осіб	1206	2540	2000	2300	1900	1850
Наявність с/г техніки:	22	293	342	370	416	425
- тракторів	-	17	28	37	46	48
- зернозбиральних комбайнів	-	-	-	-	-	-

*Складено за джерелом: [9, с. 102, 133].

З метою забезпечення результативного процесу формування та використання ресурсного потенціалу, при його організації необхідно враховувати сукупність факторів, що впливають на його формування і розвиток і водночас визначають його ефективність. Основними складовими системи підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу є: екологічний, соціальний, економічний, виробничий та фінансовий компоненти. Ресурсовіддача залежить від низки інших чинників, головні з яких: раціональне співвідношення елементів у структурі ресурсного потенціалу, система управління виробництвом, впровадження ресурсоощадних технологій, врахування

природнокліматичних умов. Тому при формуванні ресурсного потенціалу агроформувань слід більше уваги приділяти не кількісному його нарощуванню, а якісному вдосконаленню та дотриманню раціональних пропорцій між окремими його складовими.

Перехід до ринкових відносин, виникнення нових форм господарювання, спад виробництва і деградація сільськогосподарських підприємств потребують подальшої уваги економістів-аграрників до проблеми раціонального використання ресурсного потенціалу, без чого неможливо забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горьовий В.П. Розвиток і сучасний стан функціонування фермерських господарств регіону / В.П. Горьовий // Економіка України. – 2007. - № 12. – С.61-68.
2. Мармуль Л.О. Матеріально-технічне забезпечення регіональних АПК / Л.О. Мармуль // Економіка АПК. – 2007. - №2. – С. 11-19.
3. Про захист економічної конкуренції. [Електронний ресурс]: Закон України від 11.01.2001 № 2210-III [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
4. Про інноваційну діяльність. [Електронний ресурс]: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV [чинний] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
5. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. [Електронний ресурс]: Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.
6. Сільське господарство Закарпаття у 2006-2012 роки / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. В.І. Онофрія. – Ужгород, 2013. –51с.
7. Спаський Г.В. Інвестиційне забезпечення фермерських господарств у Закарпатті / Г.В. Спаський // Економіка АПК. – 2008.- №7. – С. 62-64.
8. Семененко О.С. Фермерські господарства на Закарпатті: основні проблеми розвитку / О.С. Семененко // Науковий вісник УжНУ. - 2009. - № 28 (Ч. 2). - С. 138-143.
9. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 511 с.

Одержано 15.03.2014 р.